

макротопонімії українських земель. Передусім, з політико-географічної номенклатури назавжди зник термін «Руська земля» в його первинному, вузькому, значенні (як збірне найменування Київщини, Переяславщини та Чернігівщини). Натомість постали нові, незнані за давньоруських часів поняття «Київська земля» та «Сіверська земля». Перше охоплювало не лише Київщину, а й деякі з теренів колишнього Переяславського князівства, друге — землі літописних сіверян (їхніх нащадків у XV–XVII ст. звали сіврюками) у межах давнього Чернігівського князівства, тобто територіальну округу Чернігова, Новгород-Сіверського, Рильська, Стародуба, Трубчевська, Брянська, Гомеля, Дрокова й Мглина. За галицьким Пониззям у XIV ст. закріпилася назва Поділля, яка міцно утвердилася поруч із традиційними історико-географічними термінами «Галичина» та «Волинь». У межах цих земель, як уже зазначалося, сформувалися татарські фіскально-адміністративні округи — «тьми», більшість яких у другій половині XIV ст. трансформувалася в уділи литовських князів. Збереглися у цей період і своєрідні татарські феоди, знані за іменами їхніх власників — князів Глинських та Яголдаїв, що їм за аналог вважають Касимівське царство на російських теренах²⁵.

У цілому ж ординська спадщина на українських землях є менш вагомою, ніж у Північно-Східній Русі, де, на думку деяких науковців, різноманітні соціополітичні інститути сформувалися під прямим впливом Золотої Орди та ханств, які постали на її основі (зокрема, прообразом земських соборів став курултай, помісної системи — казанський союргал, дворянства — тархани; східні впливи вбачають і в такому специфічному явищі, як опричнина та пов'язаний з нею феномен співправління)²⁶. У Південно-Західній Русі такі інституційні паралелі не фіксуються — вочевидь, тому, що тут узяли верх якісно інші тенденції, пов'язані з включенням основного масиву українських земель до складу Великого князівства Литовського.

2. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Початок добі литовської політичної зверхності над Південно-Західною Руссю був покладений у 1340 р., коли син литовського князя Гедиміна Любарт, завдячуючи родинним зв'язкам із Романовичами, закріплював на Волині та Галичині. Остання після 40 років запеклої воєнно-політичної боротьби відійшла до Польщі; отже, Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. Потім упродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, що майже вдвічі збільшило державну територію Литви. Таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним — як, власне, і загальні темпи розвитку цієї молодій держави.

У часи розквіту Київської Русі тамтешні племена не мали будь-якої політичної організації; різючі зміни відбулись у XIII ст., коли у Поніманні склалося нове державне утворення — Литовське князівство, що його першим правителем став Миндовг, названий у Галицько-Волинському літописі «самодержцем во всей земли Литовской»²⁷. Фактором, який прискорив консолідацію місцевих племен, був потужний тиск ззовні, з боку німецьких рицарів, котрі проголошували своєю метою християнізацію язичників-литовців. Водночас підйом Литви був зумовлений занепадом давньоруських земель, що його спричинило монгольське нашествя. У другій половині XIII — на початку XV ст. ця держава зростала за рахунок східнослов'янських земель, котрі істотно переважали власне Литву як за рівнем свого соціополітичного розвитку, так і за площею (у 1341 р. це співвідношення становило 2,5:1, а в 1430 р. — 12:1). Наслідком цього стало обрусіння литовської правлячої династії й усього устрою молодой держави, яка увійшла в історію як «Велике князівство Литовське, Руське та Жомойтське».

Зовнішньополітичні успіхи литовців віддавна викликали подив у істориків. Його не можна не відчувати вже у словах польського історіографа другої половини XV ст. Яна Длугоша, котрий констатував: «Найнезнаніші з-поміж північних племен, зобов'язані русинам покорою й мізерною даниною, вони, усім на диво, чи то завдяки власній звитязі, чи то через легкодухість і бездіяльність сусідів, досягли таких успіхів, що тепер панують над русинами, під чиею владою, як рабська чернь, перебували майже тисячу років»²⁸.

Наступні покоління істориків доклали чимало зусиль до з'ясування причин бурхливого розвитку Литовської держави. Однак і досі наукові реконструкції цього процесу залишаються значною мірою гіпотетичними — передусім, у тій їх частині, що стосується приєднання до Литви земель Південно-Західної Русі. На перешкоді дослідникам стає брак відповідних відомостей у джерелах, спричинений, значною мірою, реаліями постмонгольської доби: руйнацією традиційних підвалин життя, припиненням місцевого літописання, порушенням політико-династичних зв'язків із Північно-Східною Руссю, де ця традиція збереглася.

Брак джерельної інформації щодо ставлення мешканців українських земель до утвердження в регіоні литовців став підґрунтям для тверджень, що вони «переходили під литовську зверхність або добровільно, або, щонайменше — при пасивності людності» (М. Грушевський). Деякі науковці пояснюють швидке просування литовців на українські землі їхньою «співпрацею» з місцевим боярством, котрі, мовляв, обстоювали певні «національні інтереси» — вочевидь, так само примарні, як і гадані «політичні програми» литовських володарів. Інші дослідники наголошують на умілому використанні правителями Великого князівства Литовського у своїх інтересах «тенденцій до подолання феодальної роздробленості, що дедалі визначали наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. розвиток

східнослов'янського суспільства, а також його прагнення до ліквідації залежності від Золотої Орди».

При цьому голосливими залишаються твердження про наявність у XIV ст. у Південно-Західній Русі проявів «тенденції до об'єднання земель на основі загальноруської політичної програми» чи то «ідеї загальноруської єдності», що її (тенденції) реалізація була ускладнена утвердженням влади Литви, хоча самі литовські князі нібито керувалися «запозиченою у феодальних кіл давньоруських земель політичною програмою відновлення колишньої єдності Русі».

Автори таких тверджень, як правило, спираються на авторитет польського дослідника Генріка Ловмянського, який вважав за можливе «привласнення» Ольгердом великоруської програми державного об'єднання всіх руських земель, покликаючись тільки на відому вимогу, висунуту представниками Ольгерда під час переговорів із Орденom, — аби «вся Русь прямо належала Литві» (1358 р.). Однак сам Г.Ловмянський наполягав на тому, що «ці слова слід розглядати в їх загальному контексті... Слова «вся Русь» тут можна розуміти не в загальному, а у вузькому значенні всіх тих руських земель, що пролягали між Литвою та чорноморським степом»²⁹.

Крім того, при аналізі гаданої програми «відновлення колишньої єдності Русі» залишається вповні незрозумілим те, до яких саме часів апелювали у своєму прагненні до єдності горезвісні «феодальні кола», якщо вже у XII—XIII ст. зверхність київського князя над руськими землями була суто формальною — що, до речі, й пояснює ту легкість, з якою розкладалася Давньоруська держава після монгольського нашествия; подальші ж часи характеризувалися поглибленням регіонального партикуляризму, адміністративно-правовим відчуженням поодиноких земель, що у свідомості їхніх насельників територіальна належність подеколи превалювала над етноконфесійною «руськістю». Подолання цієї окремішності було справою набагато пізніших часів — і годі навіть сподіватися на «прагнення широких верств населення цих земель» у XIV ст. «об'єднатися навколо єдиного загальноруського центра».

Здавалося б, ближчим до історичних реалій було б пояснення швидкого опанування литовцями українських земель дисфункційністю тогочасних політичних структур — але, на жаль, джерела повністю ігнорують цей аспект історичного життя. Куди легше було пояснити успіхи литовців послабленням Золотої Орди, де після загибелі хана Бірдибека (1359 р.) спалахнули феодальні усобиці. Відомо, що протягом 1359—1361 рр. в ординській столиці Сараї помінялося сім ханів, а в 1362 р., внаслідок дій беклярбека Мамай, Орда розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиріччя, аж до приходу до влади Тохтамиша (1380 р.), були заповнені боротьбою між сарайськими правителями і маріонетковими ханами волзького Правобережжя.

Утім, не слід перебільшувати масштаби ослаблення Орди: Мамай —

фактичний правитель її правобережної частини — впродовж 60–70-х років XIV ст. утримав під своєю зверхністю землі на захід від Волги, придушивши сепаратистські виступи феодалів свого улусу. Тож, напевне, й взаємини між правобережною Ордою і Литвою будувалися у цей період не на засадах воєнного протистояння, а на принципово іншій основі — договірній.

Треба відзначити, що дані джерел щодо воєнно-політичної взаємодії татар і литовців сягають 40–50-х років XIV ст. — періоду боротьби Литви та Польщі за галицько-волинську спадщину. Однак у той час йшлося лише про співдії литовських князів із окремими татарськими угрупованнями — можливо, тільки з подільськими татарами; що ж стосується правлячих кіл Золотої Орди, то спроба налагодження із ними політичних контактів, здійснена в 1349 р. великим князем Ольгердом, спричинила арешт литовської депутації.

Однак ця спроба не була останньою — і саме за Ольгердового князювання було досягнуто порозуміння між Литвою й Ордою; певне свідчення цього маємо у словах Ольгердових правнуків, Олександра та Сигізмунда Старого, котрі, нагадуючи кримському хану Менглі-Гірею про традиційну литовсько-татарську «приязнь», покликалися на історичну традицію Ольгердових часів. Останніми десятиліттями було висловлено гіпотезу про можливість укладення якоїсь компромісної угоди у середині 60-х років XIV ст., коли виразно позначилося зближення Литви й Орди в політико-дипломатичній сфері³⁰.

Не відкидаючи цю точку зору, слід, однак, наголосити на тому, що немає підстав розцінювати попередню зовнішньополітичну діяльність литовських князів як антиординську; найвірогідніше, просування литовців на Південно-Західну Русь у 1350-х роках, у переддень феодалних усобиць в Орді, було обумовлено сплатою татарського «виходу», а в 1360-х роках тільки далися взнаки результати цього «симбіозу». Отже, інкорпорацію українських земель до складу Великого князівства Литовського було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди³¹. Про наявність такої залежності з певністю свідчать ярлики Тохтамиша сину Ольгерда, великому князю Ягайлу (1393 р.), де він вимагає: «...З підвладних нам волостей зібравши виходи, віддай послам, що їдуть, для передачі до скарбу» (уйгурська редакція); «... што межи твоее земле суть княжния волости давали выход Белой Орде, то нам наше дайте»³². Тільки визнання татарської зверхності дало можливість Ольгерду, попри значний зовнішній тиск, поширити свій політичний контроль на Південно-Західну Русь — причому відразу, а не поетапно, як це мало місце в інших регіонах (наприклад, на Полоччині та Смоленщині). Це, до певної міри, пояснює брак автентичних відомостей про приєднання українських земель до Великого князівства Литовського — його «непомітність» для тогочасних хроністів.

Великі литовські князі мали зважати на зверхність Орди аж до кінця XIV ст., коли землі Південно-Західної Русі були їм «відступлені» ярликом Тохтамиша³³. Відомо, що це не позбавило правлячі кола Литви необхідності відкупатися від татар регулярними «упоминками»; а на межі XV–XVI ст. Олександр Казимирович, намагаючись поновити союз із Кримським ханством, навіть погоджувався на фактичне відновлення татарського «виходу», обіцяючи Менглі-Гірею «с своих людей, и с князьских, и с паньских, и с боярских в земли Киевской, и в Волынской, и в Подольской (Сіверщина на той час уже відійшла до Москви. — *Авт.*) с каждого человека головы... по три деньги дати в каждый год»³⁴. Це зайвий раз свідчить про те, якою живою була у тогочасній свідомості пам'ять про залежність від Орди українських земель.

У складі Великого князівства Литовського вони перетворилися на конгломерат удільних князівств на чолі з князями Гедимінової династії. Їхня васальна залежність від великих литовських князів полягала у «послушестве», виплаті щорічної данини та, за потреби, наданні військової допомоги «господарю»; в усьому іншому їхні володіння залишались практично автономними частинами Литовської держави; масштаб їхнього суверенітету добре характеризує карбування власної монети окремими князями. Найбільш відомими є ті, що карбувалися володарем Київщини — князем Володимиром Ольгердовичем. Вони становлять унікальні рештки його майже 30-річного правління, засвідчуючи, з одного боку, економічні можливості Київського князівства, а з другого — політичні амбіції його «Божою ласкою» володаря. Проблематичним є питання про продовження карбування монети його наступником — князем Іоанном-Скиргайлом, яке порушувалося в літературі XIX ст. Натомість лише нещодавно у науковому обігу з'явилися докази існування монет, що їх карбували володар Новгород-Сіверського князь Дмитро-Корибут та подільський князь Костянтин Коріатович³⁵.

Володіючи своїми уділами «з руки» Ольгерда, а згодом — Ягайла, удільні князі залишались у сфері верховного права «господаря». Відповідно, будь-яке великокняже пожалування фактично було наданням «до воли господарской»; переміщення князів з уділу на уділ, залежно від змін зовнішньо- й внутрішньополітичної кон'юнктури, були типовим явищем на початку литовської доби.

Статус самої Литовської держави не залишався незмінним. У 1385 р. великий князь Ягайло уклав Кревську унію, яка передбачала покатоличення Литви та її інкорпорацію до складу Польської держави. Ягайло доклав чимало зусиль, аби, згідно з угодою, «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської». Однак на протипагу цьому в особі його двоюрідного брата Вітовта Кейстutowича владно заявила про себе тенденція до збереження політичної окремішності Великого князівства Литовського. Початок державному відродженню Литви

був покладений Острівською угодою, за якою Ягайло зробив Вітовта своїм намісником у Великому князівстві Литовському (1392 р.).

Невдовзі по тому найвизначніші з-поміж литовських князів, котрі мали уділи в Південно-Західній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь, де вони досі почувалися як самостійні правителі. На жаль, тогочасні джерела не вказують, які саме причини спонукали його до цих кроків. У найдавніших білорусько-литовських літописах їх витлумачено як покарання за небажання удільних династій «чинити покору» своєму новому володарю.

Згідно з історіографічним каноном, Вітовт хотів скасувати удільний устрій у Південно-Західній Русі, передавши її в управління своїм намісникам (у літературі називаються навіть конкретні дати «розробки та затвердження» цього «рішучого наступу на удільну систему»). При цьому ігнорується «сімейний» характер тогочасних міжкнязівських взаємин, гострота родинних суперечностей між нащадками Ольгерда й Кейстута, а також виявлена нещодавно роль Ягайла в усіх цих подіях³⁶. До того ж, як ще в минулому столітті відзначив Ф.Леонтович, у джерелах Вітовтових часів узагалі немає вказівок на систематичне обмеження прав удільних князів в ім'я чітко усвідомленого принципу єдинодержавності: місцеві династії, в переважній своїй більшості, не втратили володіння, як і не були зведені до рангу «службових» князів³⁷.

Найхарактерніша в цьому сенсі доля Київського князівства, яке традиційно вважається класичною «жертвою» централізаторської політики Вітовта, котрий позбавив влади місцевого князя Володимира Ольгердовича. Історики випускають з уваги, що це аж ніяк не понизило статус князівства, позаяк його новим володарем став Скиргайло – найближчий соратник та фактичний співправитель короля Ягайла; зі смертю же Скиргайла у Києві більш ніж на тридцять років утвердились князі Гольшанські – Іван Ольгимонтович і його сини Андрій та Михайло; саме вони й сформували першу київську династію литовського походження, котру в 1440-х роках заступили нащадки Володимира Ольгердовича – князі Олелько та Семен Олелькович.

По суті, удільна система й надалі існувала у Великому князівстві Литовському; не випадково наприкінці XV ст. великий князь московський Іван III, з огляду на ситуацію у Литві, лякав її володаря (й, водночас, свого зятя) Олександра Казимировича тими державними «нестроєннями», які бувають, коли в країні «государей много»³⁸. Навіть більше – і в XVI ст. провідним принципом державного устрою Великого князівства Литовського залишався територіально-федеративний; М.Максимейко навіть уважав, що в тенденції до місцевого партикуляризму полягала логіка розвитку цієї держави, що її «землі», наділені у часи князювання Казимира Ягеллончика спеціальними обласними привілеями, в XV–XVI ст. за своїм статусом наближалися до удільних князівств попередніх часів³⁹.

Загалом, це питання ще далеке від остаточного розв'язання. Однак у будь-якому разі традиційні уявлення про «централізаторський курс» Вітовта є надто спрощеними та вразливими в багатьох аспектах. Генеровані з підсвідомою орієнтацією на гаданий литовсько-руський антагонізм (у формі боротьби між литовським «господарем» і князями — речниками інтересів окремих українських земель), нині вони мають бути відкориговані.

На жаль, студіювання історії України часів литовської політичної зверхності й досі залишається на узбіччі магістральних шляхів розвитку української історіографії. Значною мірою цей занепад литuanістичних студій є успадкованим від радянської історіографії. Не секрет, що у ній панувала москвоцентрична схема історичної еволюції народів, котрі мешкали на теренах СРСР. Будь-яке відхилення від цієї уможлядної схеми розглядалося як тупикова історична модель, а московська централізована держава імпліцитно розумілась як ідеальна й найпрогресивніша з-поміж усіх наявних соціополітичних систем.

Цілком зрозуміло, що такий підхід не стимулював об'єктивний аналіз процесів, які відбувалися на території Великого князівства Литовського — поліетнічної та поліконфесійної держави, вільної від релігійної нетерпимості й будь-яких форм ортодоксії, з широкою регіональною автономією і гарантіями особистих і станових прав. Усупереч привабливості цієї моделі суспільного та державного устрою Москва й Вільно оголошувалися потенційно нерівнозначними центрами об'єднання східнослов'янських земель; у протилежному випадку, стверджував В.Т.Пашуто, «ми муситимемо ототожнити по суті політику Дмитра Донського й Ольгерда... Однак джерела — проти такого ототожнення»⁴⁰.

Парадоксально, але в певному сенсі ці уявлення корелюють із московськими ідеологемами XVI ст., котрі, як відомо, суттєво вплинули на пізніші історіографічні схеми. Принаймні видається цікавим, що в написаному від імені князя М.Воротинського посланні Івана Грозного до польського короля й великого князя литовського Сигізмунда-Августа стверджується, що «наших великих государей вольное царское самодержавство — не как ваше убогое королевство»⁴¹. Власне, саме ця принципова несхожість моделей державного устрою згодом призвела до краху планів об'єднання Російської держави з Річчю Посполитою; їхнім кривавим фіналом стали події Смутного часу, підсумовуючи які у 1618 р. боярин Федір Шереметев, екс-прихильник королевича Володислава, заявив польським комісарам: «Не хотим ни свобод, ни вольностей ваших»⁴².

При цьому й досі залишається відкритим питання, через які обставини на руїнах Давньоруської держави постали (причому практично одночасно — як Москва, так и Литва вийшли на політичну арену в XIII ст.) настільки різні державні утворення, одне з яких еволюціонувало у бік

централізованої монархії, а друге розвивалося під знаком збереження й навіть зміцнення регіоналізму⁴³.

Повертаючись до часів Вітовта, слід зауважити, що головним результатом його правління стала не централізація Литовської держави, а посилення його особистої влади й подальша автономізація Великого князівства Литовського. У 1400 р. у Вільно був укладений новий акт польсько-литовської унії, що ним визнавався великокняжий статус Вітовта; у 1430 р. він мав стати королем, однак коронація не відбулася через перешкоди, що їх чинили поляки. Невдовзі, у жовтні 1430 р., Вітовт, травмований через прикру випадковість, пішов із життя — і вже за кілька років у країні взяли верх відцентрові тенденції, уявлені боротьбою між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем — двоюрідними братами, кожен з яких у різний час обіймав великокняжий віленський стіл.

У літературі Свидригайла традиційно змальовують як захисника національних інтересів «руського» населення Литви, борця за його політичне самовизначення й творця «Великого князівства Руського». Однак, як переконує студіювання білорусько-литовських літописів, згадане «князівство», що його інколи намагаються ув'язати з ідентичним за назвою політичним утворенням, яке планували створити за умовами Гадяцького трактату (1658 р.), існувало хіба що в уяві одного з літописців і до того ж охоплювало тільки північ Литовської Русі — землі навколо Смоленська та Полоцька. Зрозуміло, що цей регіон не може правити за «територіальний еквівалент» тієї руської національної ідеї, що її речником прийнято вважати Свидригайла⁴⁴.

Ще ілюзорнішими є твердження про існування ідеї «Великого князівства Руського» (або «держави Великої Руської») у XVI ст. Її глашатаєм при цьому оголошується ієродиякон Ісає Кам'янчанин, котрий у 1561 р. вирушив до Москви з метою пошуку й друкування книг для «нашого народа христианского руского литовского да и руского московского». Очевидно, що за всього розмаїття тлумачень місії Ісаї (як культурної, дипломатичної, шпигунської) неможливо інтерпретувати його згадку про «наше государство христианское руское Великое князство Литовское» як передвістя ще не існуючого «государства христианского Руского Великого»⁴⁵. Відповідно, немає підстав для гіпотези про циркулювання такої ідеї в середовищі інтелектуалів XVI ст.

Не менш важливим для з'ясування політичних реалій часів литовського володарювання в Південно-Західній Русі є питання про елементи континуїтету у тогочасному устрої українських земель. Багатьма науковцями абсолютизується хрестоматійна формула литовських володарів «Мы старины не рушим, а новин не вводим», хоча в літературі останнього часу слушно занотовано, що найширше вона застосовувалась у документах зламу XV–XVI ст., коли в різноманітних сферах суспільного життя Великого князівства Литовського позначилися динамічні зрушення⁴⁶. Зрозуміло, що буквальне дотримання цього принципу прирекло б

Литовську державу на цілковиту стагнацію. Інша річ, що в більшості випадків зміни відбувалися еволюційно, поступово, стаючи на перешкоді консервації суспільних взаємин.

Особливий інтерес у цьому сенсі становить доля Київської землі, що під литовською зверхністю зберегла свою адміністративно-територіальну цілісність. Навіть більше — тут до останньої третини XV ст. продовжувала існувати традиція князівського правління. Однак після смерті князя Семена Олельковича їй було покладено край: у 1471 р. кияни під загрозою воєнної виправи проти свого міста визнали владу відрядженого Казимиром намісника — Мартіна Гаштольда, брата дружини покійного князя. Так великий князь Казимир, за висловом літописця, «царственный град Киев и княжение его в воеводство перемени»⁴⁷.

Попри це, як свідчать джерела, на східнослов'янських теренах Київ продовжував зберігати харизматичний статус «головного з-поміж усіх міст і країв». Не дивно, що ці уявлення активно використовувались у політико-ідеологічній сфері. Зокрема, у XVI ст. твердження, що Київ є, як і раніше, столицею всієї Русі, стало одним з ключових компонентів так званої реституційної теорії, якою було обґрунтоване «возз'єднання» руських воеводств Литовської держави з Коронаю Польською у 1569 р.; сама ж ця теорія сформувалась як антитеза аналогічним претензіям московських володарів, котрі з кінця XV ст. енергійно наполягали на праві вільно порядкувати у межах своєї загальноруської «отчини»⁴⁸.

Характерно, що московські ідеологи зважали на наявність у межах Київщини власної традиції князівського правління навіть тоді, коли ця традиція перервалася. Показово, що першим конкретним кроком Москви щодо «повернення» південноруських земель стало укладення у 1490 р. союзницької угоди з цесарем Максиміліаном, за якою той мав підтримати Івана III у боротьбі за «великое княжество Киевское [...], которое за собою дръжит Казимир, король польский, и его дети». Аналогічною була фразеологія польської сторони — і, відповідно, у 1569 р. Київщину було приєднано до Корони як «землю і князівство Київське»⁴⁹.

Безперечно, аналізуючи такі факти, слід зважати на інерційність суспільної думки, тривале збереження в ужитку анахронічних назв адміністративно-територіальних одиниць; однак, очевидно, далася взнаки й сталість уявлень про Київ як носія князівської традиції — уявлень, сформованих як історичною пам'яттю про давньоруські часи⁵⁰, так і реаліями XIV–XV ст., коли ця традиція реалізовувалася в інших масштабах і формах, зберігаючи свій політичний характер. Відомо, що у молдавських джерелах князя Семена Олельковича звано навіть «царем»⁵¹ — що, однак, аж ніяк не виправдовує спроби міфологізації Київського князівства як «другого українського королівства»⁵², які, окрім суто академічного, мають і політичний аспект: не випадково ім'я Олелька II прибрал собі один із сучасних поборників відродження української монархії, «оспіва-

ний» Ю.Андруховичем у «Московіаді». Невиправданою є й сліпа довіра до писемних пам'яток XVI–XVII ст., які нерідко фіксують не факти, а київські ремінісценції тогочасних книжників.

Наприклад, у фаховій літературі й досі побутує думка, що князівський стіл у Києві та його столичний статус прагнув поновити Михайло Глинський — всесильний фаворит великого князя литовського Олександра, несправедливо покривджений його наступником Сигізмундом; відтак, підняте Глинським у 1508 р. повстання, що стало однією з найважливіших подій внутрішньополітичного життя Великого князівства Литовського у першій третині XVI ст., набирає виразно «прокиївського» забарвлення.

Джерелом подібних уявлень є «Хроніка» Мацея Стрийковського, де стверджується, що брат Михайла, Василь Глинський, закликав мешканців київських «пригородків» приєднуватися до повстанців під гаслом перенесення столиці Великого князівства Литовського на Русь і відтворення «Київської монархії», чим «звабив багатьох бояр київських, що з них деякі йому присягнули»⁵³. Водночас, за твердженням хроніста, сам Михайло Глинський нібито облягав Слуцьк, аби примусити одружитися з ним удову Семена Михайловича Слуцького (онука київського князя Олелька), княгиню Анастасію, і в такий спосіб дістати спадкові права на Київ.

Утім, аналіз синхронних повстанню джерел продемонстрував, що звістка Стрийковського про облогу Слуцька Михайлом Глинським є легендарною (можливо, вона запозичена з родинних переказів князів Слуцьких, із якими був особисто знайомий хроніст). Можливо також, що у версії Стрийковського відбилися намагання кримського хана Менглі-Гірея залучити Глинських до себе на службу обіцянкою «посадити на Києве и на всех пригородках киевских и беречь их от короля»⁵⁴.

Водночас слід зауважити, що навіть після утвердження на Київщині режиму воєводського правління скасування її удільності не розглядалось як остаточне. Вже по смерті Казимира, котрий на смертному одрі поділив Литовсько-Польську державу навпіл між синами Олександром і Яном-Альбрехтом, виник план передачі «Киева и иных городов» їхньому «обділеному долею» братові Сигізмунду з перетворенням його на співправителя Олександра в межах Великого князівства Литовського (1495–1496 рр.); по суті, йшлося про перспективу модифікації дуалістичної держави Ягеллонів у тріалістичну. Цей план так і не було реалізовано (Сигізмунд задовольнився грошовою компенсацією), однак дискусія навколо цього питання виразно засвідчує той неабиякий політичний потенціал, що його містила в собі ідея київського княжіння. Надалі її не раз залучали до своїх планів політики різного штибу — від Йосипа Верещинського до Отто Бісмарка.

Важливо підкреслити й те, що з ідеєю Київського князівства пов'язані прецеденти політичної орієнтованості на Москву. У радянській іс-

торіографії їх, природно, тлумачили, як прояв «чуття єдиної родини», що зародилося вже в ті далекі часи. Таке розуміння є правильним хіба в тому сенсі, що контакти з Москвою мали, передусім, сімейне, династичне підґрунтя, як у випадку з нащадками Володимира Ольгердовича, котрий ще наприкінці XIV ст. у пошуках політичної підтримки, за уїдливою ремаркою литовського літописця, «бегал на Москву и тем пробегал отчизну свою Киев»⁵⁵. Як уже відзначалося, згодом Київ повернувся до його нащадків, яких, одначе, попри високий родинний авторитет і знатність походження (вони походили зі старшої лінії Ольгердовичів і формально мали більше прав на віленський престол, аніж нащадки Ягайла, сина Ольгерда від другого шлюбу), було фактично відсунуто від широкої політичної влади — хай у часи правління Казимира як Олелько Володимирович, так і Семен Олелькович висувалися кандидатами на великокнязівський стіл.

Після скасування Київського князівства нащадки Володимира Ольгердовича взагалі втратили будь-які політичні перспективи — що, вочевидь, і спонукало їх до дій. Відомо, що у 1481 р. онуки Володимира Ольгердовича Михайло Олелькович і Федір Іванович Бельський, а також Іван Юрійович Гольшанський, правнук Володимира Ольгердовича по матері, Юліані Олельківні, стали організаторами так званої змови князів. Її було викрито; Бельському пощастило втекти до Москви, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський наклали головами.

Через стан джерел характер згаданої «змови» й досі не прояснений. Очевидно, й для більшості сучасників наміри її організаторів залишилися таємницею. За чутками, змовники хотіли детронізувати й вбити великого князя Казимира Ягеллончика й посадити на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Для цього начебто передбачалося використати чи то весілля Федора Бельського, на яке був запрошений Казимир, чи то князівські «лови». Неясно, наскільки вірогідною є й літописна версія, за якою організатори змови намагалися відірвати від Литви землі по р.Березину й піддатися з ними Москві⁵⁶. Утім, не виключено, що змовники сподівалися на підтримку з боку великого князя московського (приводом до активізації контактів з Іваном III напередодні «змови князів» могли стати розпочаті у 1480 р. переговори про укладення шлюбу між племінницею Михайла Олельковича Оленою (дочкою Євдокії Олельківни й Стефана Молдавського) і сином Івана III Іваном Молодим). Що ж до згадки про р.Березину в контексті намірів заколотників, то вона у XV–XVI ст. уважалася традиційною межею між Литвою та Руссю (наприклад, у 1549 р. московські бояри заявляли литовським послам: предки Івана Грозного володіли всіма руськими містами, «а рубеж был тем городом с Литовской землею по Березыню»)⁵⁷.

Важливим є те, що, як показали дослідження останніх років, немає зв'язку між виїздом з Великого князівства Литовського князя Федора Івановича Бельського й масовим переходом на службу до Івана III князів,

котрі резидували на «верховських» (верхньооцьких) і сіверських землях. Цей перехід, що стався на зламі XV–XVI ст., традиційно вважався ознакою тяжіння до Російської держави місцевого населення, наляканого масованим наступом на православ'я. У джерелах ознак цього «наступу», по суті, немає, а проблема політичної лояльності князів, котрі сиділи на українських землях, набагато складніша за таке її поверхове прочитання. Протягом XIV–XVI ст. Московське князівство й справді активно «вбирало» в себе «відходи» внутрішньополітичної боротьби у сусідній Литовській державі. Однак очевидне й те, що в ті часи рух емігрантів мав двосторонній напрям — хоча, зрозуміло, виїзди великоруських князів і бояр до Великого князівства Литовського ніколи не тлумачилися в літературі як прояв тяжіння до Вільна населення Північно-Східної Русі. Між тим час від часу й там мали місце масові виїзди — як, наприклад, в роки феодальної війни другої чверті XV ст.

Куди важливішим, однак, є інше. Якщо в XIV — на початку XV ст. литовські приходні досить комфортно почувались у Москві (там, наприклад, осіли князі Звенигородські й нащадки Патрикія Наримунтовича, котрі виїхали з Чернігівщини разом зі Свидригайлом у 1408 р.), то життя емігрантів початку XVI ст. склалося куди драматичніше — варто згадати хоча б долю Михайла Глинського або Василя Шем'ячича, котрі так и не змогли вписатися в московську соціополітичну модель.

Крім того, після них виходи знаті з Литовської держави взагалі припинилися (якщо, звісно, не брати до уваги короткочасний виїзд на службу до Івана IV Дмитра Вишневецького, котрий був лише епізодом у бурхливій біографії князя). Із цим цілковито узгоджується заувага папського дипломата Якоба Пізо, котрий у своєму посланні вказував на московську тиранію як фактор, що стає на перешкоді «виїздам» православних з Польсько-Литовської держави (1514 р.)⁵⁸. Отже, йшлося не стільки про зміну політичних орієнтацій населення «руських», за термінологією того часу, земель, скільки про те, що процес дивергенції двох соціополітичних систем, незалежно від того, що вважати її вихідним пунктом, зайшов надто далеко, аби вони зберігали привабливість для протилежної сторони.

3. Регіони поза державним контролем Великого князівства Литовського

Розмаїття політичних традицій, що фіксуються на теренах сучасної України, обумовлене різною історичною долею її складників. Більшість тих українських земель, що у другій третині XIV ст. потрапили під контроль литовських володарів, згодом були приєднані до Польщі (чи, за тогочасною політичною лексикою, «повернені» Короні Польській). Виняток щодо цього становила Сіверщина, котра на початку XVI ст., після переходу на службу до Івана III місцевих князів та низки